

DISKURS VA MATN TUSHUNCHASI HAQIDA

F. Yakubov,

SamDU Kattaqo'rg'on filiali o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada rus va g'arb tilshunos olimlarining diskurs va matn haqida fikrlari o'rganiladi hamda xulosalar chiqariladi.

Kalit so'zlar: diskurs, ekstralingvistik, pragmatik, ijtimoiy madaniy, psixologik omillar.

“Diskurs” tushunchasi lisoniy muloqot tahliliga o'z shaxsiy nuqtai-nazari bilan bir qadar ideologik yondashuvni taqozo qiladi. Mishel Fuko bu so'zni keng qamrovli ma'noda ko'rib chiqib, diskursni lisoniy emas, balki umummadaniy tushuncha deb hisoblaydi. U yozadi: “ ... Diskurs, shubhasiz – belgi hodisasi, lekin bu - narsalarni ifodalash uchun belgilarning shunchaki ishlatilishidan ko'ra ko'proq ish bajaradigan hodisa. Aynan uning ana shu ko'proq ish bajarishi uni til va nutqqa qiyoslab bo'lmasligini ta'minlaydi” (Fuko 1996). M. Fuko tushunchasi bo'yicha diskurs birligi va “atom”i bu fikrdir. Fikrlar majmui diskursiv formatsiyalarni tashkil qiladi. Fuko formatsiyalarga insoniyat jamiyatining iqtisodiyot, siyosat, tibbiyot, tirik jonzotlar haqidagi fanlar kabi iqlimiy diskurs haqida gapirishga izn beradigan diskursni, tabiiy tarix diskursini, psixiatriya diskursini kiritadi. Fukoning tan olishicha, “diskurs” tushunchasining bunday ishlatilishi hamma tomonidan qabul etilmagan, biroq tilshunoslar unga butunlay boshqacha ma'no beradilar. Tilshunoslik bo'yicha tadqiqotlarda “diskurs” ekstralingvistik, pragmatik, ijtimoiy madaniy, psixologik va boshqa faktorlar bilan birgalikdagi bog'langan matn deb talqin qilinadi.

Yu.S. Stepanov diskursga V.Z. Demyankov bergan ta'rifni eng yaxshi ta'rif deb hisoblaydi. “Diskurs – bitta gapdan yoki mustaqil gap qismidan ko'proq matnning ixtiyoriy fragmenti. Ko'pincha, (lekin doimiy emas) qandaydir tayanch konsept atrofida jamlanadi. Harakatlanadigan shaxslar, ob'ektlar, holatlar,

zamonlar, harakatlarni tasvirlaydigan umumiy kontekstni hosil qiladi. Diskurs gaplarning ketma-ketligidan emas, uni hosil qiladigan va talqin qiladigan, diskurs bilan “yaratiladigan” olam tomonidan aniqlanadi”. Qayd etish kerakki, ta’rifning bu qismida V.Z. Demyankov diskursning intensional tuzilishini ifodalayapti, chunki bu yerda gap talqin etuvchi olam haqida, ya’ni intensional gorizont va interpretatsiya konteksti haqida ketayapti. Shu bilan birga diskurs mantiqiy tuzilishga ham ega deb hisoblaydi ushbu ta’rif muallifi. Diskurs uchun boshlang’ich tuzilish kon’yunksiya, diz’yunksiya va boshqa mantiqiy munosabatlari bilan o‘zaro bog‘langan elementar propozitsiyalar ketma-ketligi ko‘rinishiga ega. Diskurs elementlari: bayon etilgan voqea-hodisalar, ularning qatnashchilari, performativ axborotlar va hodisalar emas, ya’ni, a) hodisalardan keyingi holatlar; b) hodisalarni aniqlashtiradigan fon; v) voqea-hodisa qatnashchilari bahosi; g) diskursni voqealar bilan solishtiridigan axborot (Stepanov 1995:37-38).

Ikkala ta’rifdan kelib chiqib aytish mumkinki, diskursni barcha ekstralingvistik faktorlar bilan birgalikda, dunyo, fikrlar, qarashlar, baho, adresantning maqsadini o‘z ichiga olgan matn yoki harakatdagi nutq deb tushunsa bo‘ladi. Shunday qilib, diskurs kengroq va ochiqroq tushunchadir.

Yu.S. Stepanov diskursni muqobil dunyo, fakt, sabab tushunchalari bilan bog‘laydi. U shuningdek diskursni alohida ijtimoiy borliq ko‘rinishida namoyon bo‘lgan “til ichidagi til” sifatidagi keng lingvo-falsafiy izohini beradi (Stepanov 1998). Bunda diskursni shunchaki til sifatida grammatika, stil yoki leksikon kabi hisoblab bo‘lmaydi. U eng avvalo, matnlarda mavjud, lekin shunday matnlardaki, ularning ortida alohida grammatika, alohida leksikon, alohida so‘z ishlatilish va sintaksis qoidalari, alohida semantika mavjud bo‘lgan matnlarda, bir so‘z bilan aytganda diskurs alohida dunyodir. Garchi Yu.S. Stepanov diskursni matnlarda mavjudligi haqida aytgan bo‘lsa-da, uning diskursni alohida dunyo sifatida ko‘rishi diskurs matn doirasidan tashqari tushuncha deb xulosa qilishga olib keladi.

Endi bir qancha xorijlik tilshunoslarning diskurs tushunchasini qanday aniqlashganliklarini ko‘rib chiqamiz. Debora Shifrin bu tushunchaga uch

tomonlama yondashadi. Birinchi yondashuv tilshunoslikning formal yo‘naltirilgan pozitsiyasidan diskursni shunchaki gap yoki so‘z birikmasi darajasidan yuqorida turadi deb hisoblaydi - “language above the sentences or above the clause” (Makarovdan 1998:69). Ikkinchi yondashuv diskursga “the study of discourse is the study of any aspect of language use” (ukaz.soch.:69.) hamda “tilning turli-tuman ishlatilishi” sifatida funksional ta’rif beradi. Bu yondashuv tilning keng ijtimoiy-madaniy kontekstdagi vazifasini o‘rganishni nazarda tutadi. Uchinchi yondashuv shakl va funksiyaning o‘zaro harakatini ta’kidlaydi: diskurs-fikr - “discourse as utterances” (ukaz.soch.:70). Bu ta’rifga ko‘ra diskurs “gapdan kattaroq” bo‘lgan lisoniy tuzilmalarning ajratib olingan primitiv yig‘indisi emas, balki til ishlatilishining funksional tashkil qilingan, kontekstuallashgan birliklarining majmuidir.

Robert de Bograndning ushbu tushunchaga yondashuvi shubhasiz qiziqish uyg‘otadi. Olim bu tushunchani boshqacha nazar bilan, aytish mumkinki, mutlaqo original kontekstda yoritadi. Bogrand ta’kidlaydiki, real dunyoda til o‘z-o‘zicha mavjud emas. “Siz kanal sohilida sayr etayotgan golland tilini, bir chashka choydan huzur qilayotgan ingliz tilini yoki qandaydir ish bilan mashg‘ul nemis tilini topolmaysiz. Siz faqat diskurslarni, ya’ni real kommunikativ voqealarni topasiz” (Beaugrande 1997:36).

Bunday nuqtai-nazarni diskurs nazariyasini ishlab chiqqan yetakchi olimlardan golland tilshunosi T.van Deyk ham bildiradi. U ham diskursni kommunikativ hodisa deb hisoblaydi. Kishilar tilni o‘z fikr va g‘oyalarini uzatishda ishlatadilar. Bu o‘z navbatida murakkabroq ijtimoiy harakatlarning bir qismi hisoblanadi (Dijk 1997). T.van Deykning tushuntirishicha, diskurs – bu tilning ishlatilishi, fikr va e’tiqodlarning berilishi, nutqiy ta’sirdir.

Diskurs tushunchasini ko‘rib chiqishda “diskurs” va “matn” o‘zaro munosabatlariga oydinlik kiritish talab etiladi.

V. G. Borbotkoning ta’kidlashicha, matn diskursga nisbatan umumiyroq tushunchadir. Olimning fikricha, diskurs ham matn, faqat kommunikativ birliklardan tashkil topgan matn. Gaplarning kattaroq birliklarga birikishi va

ularning ichki ma'naviy bog'lanishlarga ega bo'lishi ularni bir butun tuzilma deb hisoblashga imkon beradi. Diskurs deb, masalan, hikoya, matnlar, maqolalar, chiqishlar, she'rlarni hisoblash mumkin (Borbotko 1981). Shu bilan birga V.G. Borbotko diskursning "yuqori kommunikativ birlik" sifatidagi statusini inkor qilmaydi (Borbotko 1981: 104).

Ba'zi tilshunoslar "diskurs" va "matn" kategoriyasini farqlashga harakat qilib, bu tushunchalar o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni aniqlamoqchi bo'ladilar. Diskursni "matn plyus situatsiya", matni esa "diskurs minus situatsiya" qabilida tasniflashni taklif qiladilar (Ostman, Virtanen 1995:240).

Ba'zan bu kategoriyalarni farqlashda yozma matn og'zaki matnga qarama-qarshi qo'yiladi. I. R. Galperinda matnning quyidagicha izohini ko'ramiz. "Matn – nutqiy ijodning yozma shaklda ko'rinishi" (Galperin 1981:18). Z. Ya. Turaeva og'zaki nutqni e'tibordan chetda qoldirib, matnning juda tor ta'rifini beradi. Uning aytishicha, "matn – yozma hujjat shaklida ob'ektlangan tugallanganlikka ega nutqiy ijodiy jarayonning mahsuli" (Turaeva 1986: 11). Til va nutqni formal o'rganuvchilar uchun xarakterli bo'lgan ushbu yondashuv bu kategoriyalarni lisoniy borliqning faqat ikki shakliga – yozuvdan foydalanuvchi va foydalanmaydiganlarga bo'lib o'rganishni nazarda tutadi. Bu dixotomiyaga asoslanib bir qator tilshunoslar diskurs tahlil ob'ekti og'zaki nutq va yozma matn tilshunosligi bo'lishi kerak degan fikrdalar (Hoey 1983/4). Bunday yondashuvning ma'qul kelmasligi ba'zan ko'rinib qoladi, masalan, doklad ayni paytda ham yozma matn va chiqish qilish deb qabul qilinish mumkin (kommunikativ hodisa). Garchi bu tabiatiga ko'ra monologik nutq bo'lsa-da, ushbu faoliyat turida lisoniy muloqotning butun spetsifikasi aks etadi.

Juda ko'p funksional yo'naltirilgan tadqiqotlarda diskurs va matni bir qancha oppozitiv kriteriyalar: funksionallik-strukturaviylik, jarayon-produkt kriteriyalari bo'yicha qarama-qarshi qo'yish tendensiyasi kuzatiladi. Shunga ko'ra struktur matn – produkt (mahsulot), funksional diskurs-jarayon deb farqlanmoqda (Makarov 1998). Ba'zi tilshunoslar diskursni odatda bir muallifga tegishli bo'lgan matnga qarama-qarshi ravishda o'zaro nutqiy ta'sirning interaktiv usuli deb

tushuntirmoqdalar. Bunday qarama-qarshi qo'yish dialog va monologning an'anaviy oppozitsiyasiga yaqin. Diskurs iva matnni bunday farqlash o'rinsizligini T. Van Deyk ko'rsatib o'tgan. Diskursni gapiruvchi va retsipient kabi tildan foydalanuvchilarni o'zida jo qilgan verbal o'zaro ta'sir shakli sifatida qarab, olim ta'kidlaydiki, "matn ham o'zaro ta'sir shaklidan ko'ra verbal aktlar mahsulidir" deydi va yana ta'kidlaydiki, "... biroq bunga qaramasdan matnning ham muallif va o'quvchi kabi o'z "foydalanuvchilari" bor" (Dijk 1997:3). Ravshanki, biz yozma o'zaro ta'sir haqida gapira olamiz.

Shunday qilib, diskurs va matn o'rtasidagi farqlarga qaramasdan, ular o'rtasida o'xshashliklar bor. T. Van Deykninig hisoblashicha, bu matnni diskursda reallashadigan abstrakt nazariy konstrukt sifatida "diskurs" tushunchasiga kiritish uchun yetarli (Dijk 1985). Gap ham fikrda aktuallashadi. J. Lich aytganidek, matn xabarda reallashadi va bu orqali diskurs amalga oshadi (Leech 1983: 59).

Ko'rib turganimizdek, zamonaviy tilshunoslik "diskurs" tushunchasiga turli-tuman yondashuvlar bilan boydir. A. M. Kaplunenko "diskurs" va "matn" tushunchasi munosabatini aniq ifodalaydi. Olimning fikriga ko'ra "diskurs ancha keng universal tilshunoslik ob'ekti bo'lib, u nafaqat nutqning til strukturasi o'z ichiga oladi, balki kommunikativ situatsiyalarning bir tipdagi parametrlarini, kommunikantlarning o'ziga xosliklarini, muloqot qurilishi strategiyasini o'z ichiga oladi. Diskursdan farqli ravishda matn nutqning struktur-ma'noviy parametrlari doirasidan tashqari chiqmaydigan ancha o'ziga xos va tor ko'rinishni namoyon qiladi (Kaplunenko 1991). Diskursni bunday keng tushunish bugun bu masalaga tegishli barcha lingvistik adabiyotlarda uchraydi. Albatta, bularning hammasini qamrab ololmaymiz va asos sifatida T. Van Deykning qarashini qabul qilamiz. Unga ko'ra diskurs bu murakkab kommunikativ hodisa, u matndan tashqari ekstralingvistik faktorlarni (matnni tushunish uchun zarur bo'lgan dunyo haqidagi bilim, fikrlar, qarashlar, adresatning maqsadini) ham o'z ichiga oladi. Olimning qarashlariga ergashib diskursni uch aspektida ko'ramiz:

- 1) tilning ishlatilishi,
- 2) g'oya va e'tiqodlarning berilishi (muloqot),

3) ijtimoiy–shartli situatsiyalarda o‘zaro harakat.

Aniq ko‘rinib turibdiki, xulosa o‘rnida aytishimiz mumkin, uch aspektni o‘rganishga integratsion yondashuv til ishlatilishi g‘oya va e‘tiqodlarning berilishiga qanday ta‘sir ko‘rsatishi va aksincha, o‘zaro harakat aspektlari kishilarning gapirishlariga qanday ta‘sir ko‘rsatishlari va muloqot jarayonida e‘tiqodlar til ishlatilishi va o‘zaro harakatga qanday ta‘sir etishi haqida tasavvur beradi. Diskurs va matn haqida bu qadar ko‘p va xilma-xil fikrlarning mavjudligi hali bu muammoni hal etish uchun yanada tadqiqotlar o‘tkazilishi kerakligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фуко М. Археология знания / М.Фуко. – Киев: Ника – центр, 1996. – С. 207.
2. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности / Ю.С.Степанов // Язык и наука конца XX века. – М.: Российский Государственный гуманитарный институт, 1995. – С. 35 – 73.
3. Степанов Ю.С. Язык и метод. К современной философии языка / Ю.С.Степанов. – М.: “Языки русской культуры”, 1998. – 784 с.
4. Макаров М.Л. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе / М.Л.Макаров. – Тверь: Изд-во Тверского госуд. университета, 1998. – 199 с.
5. Beaugrande de R. The Story of Discourse Analysis / R. de Beaugrande // Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. – London-Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications, 1997. Vol.1. – P.35 – 63.
6. Dijk van T.A. The Study of Discourse. Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction / van T.A.Dijk. – London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications. – 1997. – Vol.1. – 352 p.
7. Борботько В.Г. Элементы теории дискурса / В.Г.Борботько. – Киев: Вища школа, 1981. – 144 с.
8. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 140 с.

9. Тураева З.Я. Лингвистика текста: (Текст: структура и семантика).
Учеб. пособие / З.Я.Тураева. – М.: Просвещение, 1986. – 126 с.